

spożycia na 1 członka rodziny w zależności od wielkości gospodarstw. Dynamika poziomu życiowego na 1 członka rodziny jest nieco inna niż w przeliczeniu na 1 gospodarstwo — rodzinę.

Najwyższy poziom życiowy osiągnięto w 1959/60 r. Na pierwszym miejscu widzimy gospodarstwa od 3 do 7 ha, w których poziom przysrośł o 22% w ciągu 5 lat, nieco mniejszą dynamikę osiągają gospodarstwa 7—10 ha i wyżej 14 ha — gdyż około 19%. O 15% wzrósł poziom w gospodarstwach 10—14 ha i tylko 12% — w gospodarstwach do 3 ha.

Pierwsze zatem miejsce osiągnęły gospodarstwa typowo średniorolne. Przedstawione wyniki badania gospodarstw według grup wielkości, które staraliśmy się ująć wszechstronnie, powinny być przyjmowane z całą ostrożnością i pamięcią o tym, iż materiał jest nader szczupły, a grupy krańcowe mogą mieć największe tendencje do przypadkowości.

V. Dochody gospodarstw rolnych stanowiących uboczne źródło utrzymania rodziny

W rozdziałach poprzednich zajmowaliśmy się wyłącznie charakterystyką gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny. Od szeregu bowiem lat pomijaliśmy w naszych badaniach gospodarstwa, w którym przeważają dochody spoza rolnictwa. Po raz ostatni szersze badanie tych gospodarstw miało miejsce w 1954/55 r. Zaniechanie obserwacji gospodarstw rolnych o charakterze pomocniczym, o tak zwanym mieszanym źródle dochodów, nastąpiło ze względu na trudności budżetowe IER.

Doceniając jednak znaczenie tej poważnej grupy ludności i gospodarstw rolnych w gospodarce narodowej, podjęliśmy w 1959/60 roku nowe badania i uzyskaliśmy 38 ksiąg rachunkowych, charakteryzujących sytuację tych gospodarstw.

Dla przypomnienia wagi zagadnienia zestawiamy w tab. 42 strukturę gospodarstw chłopskich. Ogólna liczba gospodarstw pochodzi ze spisu powszechnego 1960 r., natomiast podział według grup wielkości jest naszym szacunkiem, ponieważ jeszcze brak w tym zakresie wyników spisu.

Szacunek opieramy na badaniach GUS z lat 1957 i 1958 publikowanych w Rocznikach Statystycznych oraz na badaniach IER dotyczących struktury społeczno-ekonomicznej wsi. Zwłaszcza szacunek gospodarstw rolnych stanowiących uboczne źródło utrzymania jest oparty na wynikach tych ostatnich badań (patrz Zagadnienia Ekonomiki Rolnej nr 2 1959 — „Liczba gospodarstw w Polsce w 1957 r.”).

Tabela 42

Liczba gospodarstw rolnych według wielkości obszaru ogólnego w 1960 roku

Wyszczególnienie	Ogółem	Gospodarstwa o powierzchni ha						
		do 0,5	do 3 źródło utrzymania		3—7	7—10	10—14	14 i więcej
			uboczne	główne				
W tysiącach	3 618,0	294,0	648,9	648,9	1 211,7	466,0	235,0	113,5
W %	100,0	8,1	17,9	17,9	33,5	12,9	6,5	3,1

Jak wynika z tab. 42, gospodarstwa rolne stanowiące uboczne źródło utrzymania rodziny stanowią 50% gospodarstw do 3 ha i około 20% gospodarstw rolnych w kraju, jeżeli pominiemy działki do 0,5 ha, które poza gospodarstwami ogrodniczymi nie mogą być uważane za gospodarstwa rolne.

Nieco inaczej wygląda sprawa ludności utrzymującej się z mieszanych źródeł. Zaczniemy od definicji tej ludności. Można rozróżnić trzy kategorie ludności tak zwanej „mieszanej”:

1. Ludność w rodzinach posiadających gospodarstwa rolne o obszarze od 0,5 do 3 ha, w których przeważa dochód spoza rolnictwa nad dochodami z rolnictwa, to znaczy konkretnie, jeżeli dochody spoza rolnictwa stanowią więcej niż 50% całości dochodów rodziny.

2. Ludność w gospodarstwach rolnych, w których dochody z rolnictwa stanowią podstawowe źródło utrzymania, jednakże dochody spoza rolnictwa wynoszą od 20 do 50% ogólnego dochodu.

3. Synowie i córki (względnie inni członkowie rodziny), którzy pracują całkowicie poza rolnictwem, lecz zamieszkują nadal w gospodarstwie rolnym, żywią się w tym gospodarstwie, lecz nie oddają swych zarobków rodzicom.

Do oszacowania ludności mieszanej najwłaściwiej jest podejść od strony liczby gospodarstw, czyli rodzin, a nie od strony ludności, bowiem punktem wyjścia przy tego rodzaju szacunkach jest zwykle spis 1950 r., w którym nie istnieje pojęcie ludności „mieszanej”, natomiast były gospodarstwa rolne, w których głównym źródłem utrzymania rodziny nie było rolnictwo.

W tab. 42 już dokonaliśmy szacunku gospodarstw i opierając się o wyżej podane wyliczenie można przystąpić do oszacowania ludności rolniczej i mieszanej.

Szacunek ludności w gospodarstwach od 0,5 do 3 ha stanowiących główne źródło utrzymania rodziny opieramy na liczbie osób w rodzinie, wynikającej z danych rachunkowości i badań struktury społecznej wsi. Liczba ta wynosi 3,5 osoby, to znaczy $648,9 \text{ tys. gosp.} \times 3,5 = 2\,271,2$ tysięcy osób.

Według rozeznania wynikającego z badań ankietowych dotyczących struktury społecznej wsi, jak też badań w gospodarstwach prowadzących rachunkowość wynika, że liczba osób w rodzinie w gospodarstwach do 3 ha, stanowiących uboczne źródło utrzymania, jest większa o około 25% od liczby osób w rodzinie gospodarstw tej grupy, lecz stanowiących główne źródło utrzymania, bowiem rodziny mieszane są młodsze i posiadają więcej dzieci. Uwzględniając to zjawisko otrzymalibyśmy 4,38 osób na rodzinę. Mnożąc w dalszym ciągu gospodarstwa stanowiące uboczne źródło utrzymania przez liczbę osób w rodzinie otrzymamy:

$$648,9 \text{ tys. gosp.} \times 4,38 = 2\,798,4 \text{ tys. osób.}$$

Oszacowana grupa ludności stanowi niewątpliwą zbiorowość ludności utrzymującej się ze źródeł mieszanych.

Trzecia grupa ludności „mieszanej” może być oszacowana na podstawie stosunków istniejących w gospodarstwach prowadzących rachunkowość. Otóż, jak wynika ze szczegółowego badania rodzin w tych gospodarstwach, około 8% ludzi żyjących z tych gospodarstw stanowią dzieci gospodarzy, które pracują całkowicie poza rolnictwem, lecz utrzymują

się z gospodarstwa rolnego, ale nie dają swych zarobków do wspólnego gospodarstwa domowego. Jeżeli przyjmiemy, na podstawie rachunkowości oraz ankiet o społeczno-ekonomicznej strukturze wsi, że przeciętna liczba osób w gospodarstwach o powierzchni 3 i więcej ha (których średni obszar równa się około 7,4 ha), wynosiła około 4,40 osoby, to otrzymamy, że ogólna liczba ludności w tych gospodarstwach stanowi:

$$2\ 026,2 \text{ tys. gospod.} \times 4,40 = 8\ 915,2 \text{ tys. osób.}$$

Jeżeli uwzględnimy, że 8°/_o ludności tych gospodarstw pracuje poza rolnictwem i żywi się bezpłatnie w rolnictwie, to otrzymamy, że takich ludzi w 1960 r. było 713 tys.

Zestawiając poprzednie obliczenia otrzymamy następujący wynik:

Ludność gospodarstw do 3 ha o przewadze	
dochodów z rolnictwa	2 271,2 tys. osób
„ gospodarstw do 3 ha o przewadze	
dochodów spoza rolnictwa	2 798,4 „ „
„ gospodarstw 3 i więcej ha rolnicza	8 202,2 „ „
„ „ „ „ „ nierolnicza	713,0 „ „
Ogółem ludność w gospodarstwach rolnych	13 984,8 „ „

Jeżeli uznamy, że ludność w gospodarstwach do 3 ha o przewadze dochodów z rolnictwa, to jednak ludność rolnicza — otrzymamy, że ludności tej będziemy mieli:

$$2\ 271,2 \text{ tys. osób} + 8\ 202,2 \text{ tys. osób} = 10\ 473,4 \text{ tys. osób.}$$

Przypominamy, że według spisu powszechnego 1960 r. było ludności rolniczej w gospodarstwach indywidualnych 10,5 mln.

Ludności „mieszanej” w ogóle według wyżej podanego szacunku było 3,5 miliona wraz z przeszło 700 tysiącami ludzi tylko konsumpcyjnie związanych z rolnictwem.

Przedstawiony szacunek został dokonany dla uprzytomnienia wagi zjawiska ludności „mieszanej”, jak też złożoności tego zjawiska. Szacunek ten będzie nam potrzebny przy dalszych rozważaniach na temat budżetów rodzin chłopskich.

Przedstawiając nieco szczegółowiej wagę zagadnienia gospodarstw i ludności „mieszanej” przejdziemy obecnie do szczegółowszej charakterystyki gospodarstw do 3 ha stanowiących uboczne źródło utrzymania, przedstawiając produkcję i dochody tej grupy gospodarstw na tle gospodarstw stanowiących główne źródło utrzymania rodziny. Przypominamy raz jeszcze, choć była o tym mowa w rozdziale I, że za podstawę do podziału gospodarstw na stanowiące główne lub uboczne źródło utrzymania przyjmuje się udział dochodów z gospodarstwa i spoza gospodarstwa w ogólnej ich puli. Znaczy to, że nie kierowaliśmy się wyłącznie zarabkowaniem poza gospodarstwem. Segregacja gospodarstw według tego ostatniego kryterium ma inny charakter i sam fakt zarabkowania nie przesądza o charakterze gospodarstwa, stąd też różnica pomiędzy naszymi wynikami badań, a wynikami otrzymywanymi przez inne komórki badawcze segregujące gospodarstwa według kryterium samego faktu zarabkowania, a nie wysokości zarobków. Bowiem wysokość dochodów spoza gospodarstwą decyduje o zainteresowaniach rolnictwem. Można sądzić, że o ile w pierwszej fazie pracy poza gospodarstwem, kiedy zarobki są jeszcze niskie, zainteresowanie rolnictwem pozostaje duże, a dodatkowa gotówka

pozwała na pewną intensyfikację warsztatu. Natomiast w drugiej fazie, kiedy zarobki zaczynają się zwiększać i przekraczają dochody z gospodarstwa, zainteresowanie rolnictwem spada, a produkcja maleje.

W tabeli 43 porównujemy podstawowe elementy wytwarzania i podziału dochodu gospodarstw rolnych stanowiących uboczne źródło utrzymania na tle gospodarstw będących głównym jego źródłem. W dalszym ciągu dla uproszczenia, będziemy nazywali gospodarstwa o przewadze dochodów spoza gospodarstwa — „zarobkujące”, a o przewadze dochodów z rolnictwa — „rolne”. Jest to duże uproszczenie nomenklatury, lecz konieczne dla łatwiejszego omawiania otrzymanych wyników.

Tabela 43

Porównanie wyników gospodarowania gospodarstw rolnych stanowiących uboczne źródło utrzymania z gospodarstwami stanowiącymi główne źródło utrzymania w 1959/60 roku

Na 1 gospodarstwo w tys. zł.

Wyszczególnienie	Gospodarstwa rolne stanowiące źródło utrzymania			
	uboczne do 3 ha	g ł ó w n e		
		do 3 ha	3—7 ha	Wyniki średnie
Ogólny obszar gospodarstwa ha	2,13	2,36	5,20	6,20
„ użytków rolnych ha	1,90	2,19	4,77	5,63
Liczba osób w rodzinie	4,71	3,56	4,26	4,36
w tym dorośli	2,71	2,73	3,06	3,11
Wartość środków trwałych ogółem	114,5	115,3	142,6	157,0
w tym budynki	98,6	94,5	98,0	109,7
„ „ mieszkalne	57,0	49,7	49,9	53,4
Produkcja globalna ^a	28,3	39,8	65,9	70,8
roślinna	12,6	18,1	32,9	35,4
zwierzęca	15,7	21,7	32,9	35,3
Nakłady materialne	16,7	20,0	32,9	35,7
w tym z własnego gospodarstwa	8,1	11,2	20,2	21,5
Produkcja czysta	11,6	19,8	33,0	35,1
Przychody z produkcji towarowej	10,9	16,6	29,0	30,8
rynek uspołeczniony	6,3	11,5	19,7	22,4
„ prywatny	4,6	5,1	9,3	8,4
Dochód rolniczy	10,1	17,7	27,4	28,3
Dochody spoza gospodarstwa	21,1	6,6	4,2	4,7
Dochód osobisty	31,2	24,3	31,6	33,0
Spożycie	28,5	22,6	28,2	29,6
w tym naturalne	10,0	12,0	13,7	14,4
Akumulacja	2,7	1,7	3,4	3,4
Inwestycje ogółem	3,4	2,0	5,9	5,0
w tym w budynkach ogółem	3,2	1,4	4,2	3,4
„ w budynkach mieszkalnych	2,6	1,0	2,4	1,7
w tym w maszynach	0,1	0,2	1,7	1,6
Fundusz spożycia na 1 czł. rodz. w zł.	6048	6362	6622	6838

^a — w tym 0,1 tys. zł produkcja nierolnicza.

Przeciętny obszar gospodarstw zarobkujących był o 10% mniejszy niż gospodarstw rolnych w grupie do 3 ha. Obszar użytków rolnych różnił się o 13% na niekorzyść zarobkujących. Liczba osób w rodzinie zarobkującej była większa o 32%, czyli w liczbach absolutnych prawie o 1 osobę na gospodarstwo. Różnice występowały w liczbie dzieci, bowiem w gospodarstwach zarobkujących przypadało 2 dzieci, w rodzinach rolniczych 0,83. Zatem rodziny zarobkujące były liczniejsze i młodsze. To ostatnie stwierdzenie wynikało z przeciętnego wieku gospodarujących.

Produkcja globalna była niższa u zarobkujących prawie o 30% na gospodarstwo, nakłady zaś niższe tylko o 16%, wskutek czego produkcja czysta, jak też dochód rolniczy były mniejsze o przeszło 40%. W przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych różnice te nieco się łagodziły, ponieważ gospodarstwa zarobkujące miały obszar użytków mniejszy o 13%. Wyglądałoby to następująco: produkcja globalna niższa o 18%, nakłady niższe tylko o 3%, wskutek czego produkcja czysta i dochód rolniczy niższe o około 35%. Wnioski, jakie można by z tego wyciągnąć są takie, że wskutek dopływu gotówki spoza gospodarstwa poziom nakładów na produkcję pozostaje taki jak w gospodarstwach typowo rolnych, lecz wyniki produkcyjne osiąga się znacznie niższe.

Dochody spoza gospodarstwa u zarobkujących są trzykrotnie większe niż w gospodarstwach typowo rolnych o tej samej powierzchni.

Dochód osobisty, stanowiący sumę dochodu rolniczego i dochodów spoza gospodarstwa, kształtuje się u zarobkujących na poziomie wyższym o 28% niż u rolników posiadających obszar do 3 ha. Dochód ten u zarobkujących jest tylko o 400 zł niższy niż w grupie gospodarstw od 3 do 7 ha. Również ogólny fundusz spożycia zarobkujących przekraczał o 26%, czyli o 6 tys. zł na gospodarstwo, fundusz spożycia rolników w grupie do 3 ha, a nawet o 300 zł był wyższy niż w gospodarstwach od 3 do 7 ha. Spożycie naturalne jednakże kształtowało się na poziomie o 17% (2 tys. zł na gospodarstwo) niższym niż u rolników do 3 ha. Zjawisko to jest cechą charakterystyczną tej grupy ludności i zostało sygnalizowane w latach poprzednich przy analizie spożycia przez ludność mieszaną artykułów rolnych.

Zaskakujący obraz otrzymujemy porównując przyrost majątku w gospodarstwach zarobkujących. Jest on bowiem wyższy prawie o 60% niż w gospodarstwach rolnych do 3 ha. Akumulacja następuje głównie w budynkach i to mieszkalnych. Jest to zrozumiałe, gdyż są to przeważnie rodziny młode, których głównym celem jest zabezpieczenie warunków bytowych. To też przychody z produkcji towarowej, podobnie jak dochód rolniczy, kształtują się na poziomie o 35% niższym niż w gospodarstwach rolnych do 3 ha. I co charakterystyczne, że przychody z rynku prywatnego są niższe tylko o 10%, natomiast z rynku uspołecznionego prawie o 50%.

Z przytoczonych danych wydawać by się mogło, że mimo niskiej produkcji rolnej gospodarstwa zarobkujące, dzięki dochodom spoza gospodarstwa, osiągają stopę życiową gospodarstw średniorolnych. Rzeczywiście tak wygląda dokąd posługujemy się przeliczeniami na 1 gospodarstwo. Jednakże w momencie kiedy fundusz spożycia przeliczamy na 1 członka rodziny okazuje się, że poziom życiowy rodzin zarobkujących nie tylko jest znacznie niższy od rodzin średniorolnych, ale również niższy o 300 zł rocznie na osobę w porównaniu do gospodarstw o przewadze dochodów z rol-

nictwa do 3 ha. Pewne modyfikacje budżetów rodzin w poszczególnych grupach obszarowych może dać doliczenie do tych budżetów części akumulacji poczynionej w budynkach mieszkalnych, lecz nie zmienia to zasadniczego obrazu.

Przedstawione wyniki dla gospodarstw zarobkujących oparte na stosunkowo małej liczebności (38 gospodarstw) mogą budzić zastrzeżenia i wątpliwości, to też jedynie zwiększenie reprezentacji tego typu gospodarstw może dać miarodajną odpowiedź na ich poziom gospodarowania i poziom życiowy. Zwiększenie liczebności przynajmniej do 100 gospodarstw byłoby bardzo celowe.

Wspominaliśmy już, że podobne badanie było dokonane w 1954/55 roku, a liczba gospodarstw zbadanych wynosiła 28. Ponieważ wyniki uzyskane w 1959/60 r. są bardzo podobne do wyników z 1954/55 r. przytaczamy je w tab. 44, głównie dla potwierdzenia różnic występujących w wynikach produkcyjnych i poziomie życiowym.

Przedstawione porównanie nie jest istotne z punktu widzenia liczb absolutnych, bowiem poszczególne elementy wytworzonego i podzielonego dochodu za oba lata są podane w cenach bieżących tych lat, zatem nie o poziom chodzi w tym wypadku, lecz o proporcje istniejące w obu latach pomiędzy gospodarstwami zarobkującymi a typowo rolniczymi do 3 ha. Musimy nadmienić, że gospodarstwa zarobkujące, które prowadziły rachunkowość w 1959/60 r., są to zupełnie inne gospodarstwa niż te co ją prowadziły w 1954/55 r. To samo w pewnym stopniu dotyczy gospodarstw do 3 ha typowo rolniczych, gdzie płynność jest duża ze względu na niechęć do stałych i uciążliwych rachunków. Nie możemy zatem sądzić, że uzyskane podobieństwo proporcji w obu latach ma związek z tymi samymi gospodarstwami.

Tabela 44

Porównanie wyników gospodarowania i poziomu życiowego gospodarstw rolnych do 3 ha stanowiących uboczne lub główne źródło utrzymania rodziny w latach 1954/55 i 1959/60

Na 1 gospodarstwo w tys. zł.

Wyszczególnienie	1954/55 r.			1959/60 r.		
	źródło utrzymania		uboczne w %	źródło utrzymania		uboczne w %
	uboczne	główne	główne-go	uboczne	główne	główne-go
Ogólny obszar gospodarstwa w ha	2,48	2,61	95,0	2,13	2,36	90,3
„ „ „ użytków rolnych ha	2,30	2,44	94,3	1,90	2,19	86,8
Liczba osób w rodzinie	4,66	3,67	127,0	4,71	3,56	132,3
Produkcja globalna	21,0	28,3	74,2	28,3	39,8	71,1
Nakłady materialne	11,8	13,3	88,7	16,7	20,0	83,5
Produkcja czysta	9,2	15,0	61,3	11,6	19,8	58,6
Przychody z produkcji towarowej	6,5	11,0	59,1	10,9	16,6	65,7
Dochód rolniczy	8,0	13,6	58,8	10,1	17,7	57,1
Dochody spoza gospodarstwa	13,1	4,5	291,1	21,1	6,6	319,7
Dochód osobisty	21,1	18,1	116,6	31,2	24,3	128,4
Spożycie	19,6	16,6	118,1	28,5	22,6	126,1
w tym naturalne	7,1	8,9	79,8	10,0	12,0	83,3
Akumulacja	1,2	1,1	109,1	2,7	1,7	158,8

Przyglądając się tab. 44 widzimy, że zasadnicze różnice pomiędzy gospodarstwami zarobkującymi i rolniczymi do 3 ha występujące w 1959/60 r. miały miejsce również w 1954/55 r. zarówno w produkcji globalnej, jak i w nakładach, produkcji czystej, dochodzie rolniczym oraz dochodach spoza gospodarstwa. Natomiast nieco mniejsze różnice występowały w funduszu spożycia na 1 gospodarstwo, jak też znikoma różnica była w funduszu akumulacji. Jednakże rozpiętość funduszu spożycia na jednego członka rodziny była większa w 1954/55 r. i wynosiła 7% na niekorzyść gospodarstw zarobkujących, podczas gdy w 1959/60 r. stanowiła 5%.

VI. Inwestycje w gospodarstwach prowadzących rachunkowość

Nieco szerzej zajmiemy się inwestycjami pieniężnymi w środkach trwałych przedstawiając je w tabelach 45, 46, 47, 48 i 49. Opieramy się wyłącznie na materiałach rachunkowości. Obliczenia podano w wartościach nominalnych.

Jak wynika z tab. 45, wartość inwestycji w cenach bieżących każdego roku, wzrosła w okresie od 1952/53 do 1959/60 r., to znaczy w ciągu siedmiu lat, pięciokrotnie. Jednakże udział tych inwestycji w dochodzie osobistym (liczonym wraz z amortyzacją) wzrósł tylko trzykrotnie. Przełomowymi latami były: 1954/55, a zwłaszcza 1956/57. W 1954/55 r. podniesione ceny na artykuły rolne umożliwiły zwiększenie wydatków na inwestycje. W 1956/57 r. dalszy poważny wzrost inwestycji miał, jak wiadomo, związek przede wszystkim z obniżką przez państwo obciążeń z tytułu obowiązkowych dostaw.

W 1959/60 r. wydatki na inwestycje zmalały o 8% w porównaniu do 1958/59 r., a udział ich w dochodzie osobistym wyniósł już tylko 12,8%, tzn. o 2,1% mniej niż w szczytowym 1958/59 r.

Analizując wydatki na inwestycje według wielkości obszaru gospodarstw za lata 1955/56—1959/60 widzimy, że w miarę wzrostu obszaru absolutny poziom inwestycji na jedno gospodarstwo wzrastał, jednakże udział w dochodzie osobistym był dość podobny. Można jednak powiedzieć, że grupa do 3 ha, zwłaszcza w ostatnich latach, miała ten udział najniższy, a różnica pomiędzy grupą do 3 ha i grupą 14 i więcej ha wynosiła przeszło 6%.

Zwraca także uwagę stosunkowo niski udział inwestycji w grupie 7—10 ha. Zjawisko to powtarza się systematycznie co roku. W tej grupie bowiem wywierają duży wpływ gospodarstwa ziem zachodnich, które inwestują stosunkowo mało.

Odsetek wydatków na inwestycje zakupione na rynku uspołecznionym stale wzrastał. W 1959/60 r. wyniósł 57,0% wobec 38,5% w 1955/56 r., to znaczy wzrósł o około 20%.

Również w miarę wzrostu obszaru gospodarstwa inwestycje zakupione na rynku uspołecznionym rosły.

Kierunki poczynionych inwestycji podajemy w tab. 47 tylko dla 1959/60 r. W roku omawianym 65% wydatków przeznaczono na budynki względnie materiały budowlane, 33,4% na maszyny i narzędzia oraz 1,3% na elektryfikację, meliorację i inne. Kierunek inwestycji ma bezpośredni związek z wielkością gospodarstwa. W miarę wzrostu obszaru gospodarstwa